

Л.О.Дудка

Становлення механізму регулювання державно-церковних відносин в Україні в I-й пол. 1920-х років

Бурхливі революційні події, війни, національно-визвольні змагання, що сколихнули український народ після 1917 р., не тільки спричинили зміни форм правління, урядів, кордонів, ідеологічних постулатів, але й неминуче вплинули на становище релігії та церкви.

Поразка національних сил у розбудові власної української державності та підпорядкування України московському більшовицькому центрові зумовили глибокі перетворення в усіх сферах людської діяльності. Для церкви це означало становлення системи войовничого державного атеїзму, що призвело до далекосяжних наслідків – повної ліквідації церковних структур, тривалого й послідовного переслідування духовенства та віруючих, загального занепаду релігійного, а отже, і духовного життя.

Питання політики радянської влади щодо релігії та церкви постійно перебували в полі зору вождів партії більшовиків і були спричинені в першу чергу тією величезною роллю, що відводилася релігії та церкві в житті дореволюційного суспільства. Але якщо більшовицькі документи дожовтневого періоду, коли партія ще перебувала в підпіллі й прагнула влади, у ставленні до віруючих назагал декларували терпимість і повагу до широкого релігійного переконання [11, с. 237], то невдовзі після жовтневого перевороту 1917 р. виявилось, що така поміркованість і ліберальність була тимчасовим і облудним маневром, який диктувався вимогами політичної кон'юнктури, – неприхований войовничий атеїзм міг би спричинити втрату союзників в особі церковнослужителів та багатомільйонної кількості віруючих у боротьбі за владу із царизмом.

Аналізуючи перші кроки становлення радянської влади, деякі представники церковного кліру вважають, що "...суспільство розвивалось би по-іншому, якби в числі перших не був прийнятий декрет про відокремлення церкви від держави" [12, с. 6]. Зазначений Декрет був прийнятий 20 січня 1918 року Раднаркомом РСФРР. Документ надав громадянам право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної; анулював усі обмеження прав, пов'язаних із відношенням до релігії; з усіх офіційних актів вилучалася вказівка на релігійну належність громадян, скасовува-

лася релігійна клятва й присяга; запис актів громадського стану передавався органам радянської влади.

Релігійним організаціям заборонялося примусове стягнення зборів та оподаткувань на користь церкви та релігійних громад, застосування до віруючих будь-якого тиску й покарання, ухилення від виконання громадських обов'язків. Ставлення до релігії було оголошено особистою справою громадян, а релігійні товариства – приватними організаціями, що не мали права юридичної особи. У всіх навчальних закладах обмежувалося викладання релігії [18, с. 203–204].

Разом із тим було прийнято ряд заходів, що забезпечували релігійним організаціям можливість виконувати свої функції: їм гарантувалося вільне виконання обрядів, що не порушували суспільного порядку й не супроводжувалися зазіханням на права інших громадян; надавалося право на безкоштовне використання приміщень і предметів культу для проведення богослужінь [5, арк. 104–104зв].

Таким чином, відокремивши від держави церкву, радянські державно-партійні органи відмовлялися від безпосереднього втручання в релігійні справи, а оголосивши релігію особистою справою громадян, не повинні були поширювати серед них антирелігійні переконання методами тиску й політичного впливу. Проте, як засвідчив подальший перебіг подій, більшовицька адміністрація "нетрадиційно" тлумачила принцип відокремлення церкви від держави, нехтуючи тією його частиною, яка передбачала нейтральність держави в конфесійних питаннях та невтручання владних структур у внутрішні справи церкви.

В Україні незабаром встановлена радянська влада та її Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Х.Г.Раковським 22 січня 1919 р. ухвалили Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, який майже повністю дублював аналогічний Декрет РНК РСФРР, крім пункту, що стосувався позбавлення релігійних організацій прав юридичної особи. Із цієї причини до серпня 1920 р. статuti багатьох релігійних громад реєструвалися місцевими органами радянської влади з наданням їм юридичних прав. Тільки рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р. і відповідною постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. релігійні організації були позбавлені цих прав [7, арк. 6].

Прийнявши Декрет про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви, радянська держава одночасно оголосила й про антирелігійний зміст своєї політики. Планомірний наступ на релігію та церкву, на думку більшості дослідників даної проблеми [8; 16; 17; 22], був започаткований уже в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б). У новій програмі партії, прийнятій на з'їзді, зазначалося, що, не задовольняючись декретним ві-

докремленням церкви від держави та школи від церкви, партія "прагне повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами й організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи найширшу науково-просвітницьку й антирелігійну пропаганду" [14, с. 83]. Теза про необхідність боротьби з релігією на практиці тлумачилась як основа для перегляду та ревізії зафіксованої в Декреті свободи совісті.

10 листопада 1920 р. Наркомат юстиції УСРР спільно з Народними комісаріатами внутрішніх справ та освіти для "детальної, всебічно регламентуючої діяльності органів влади" з приводу радянської релігійної політики підготував Інструкцію щодо проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви [3, арк.138].

У червні 1921 р. ЦК КП(б)У видав об'єднаний №270 "Про антирелігійну пропаганду", в якому місцевим органам влади давалися вказівки щодо основних форм та напрямків проведення антирелігійної роботи [4, арк. 56–58]. А трохи пізніше, 28 вересня 1921 р., усім губкомам і губполітосвітам був надісланий циркулярний лист №452 "Про методи антирелігійної агітації і пропаганди" [4, арк. 158–164], попередньо узгоджений із ліквідаційним відділом НКЮ УСРР. У ньому наголошувалося: "...На першому місці стоїть державна пропаганда дією... Не враховуючи раніше, в яку форму виллється масова пропаганда дією, необхідно рішуче підтримувати її, прагнучи розкриття, дискредитації, дезорганізації, економічного ослаблення наших церковних противників" [4, арк. 162].

Для розуміння характеру і суті процесів у державно-церковних відносинах необхідно усвідомити механізм їх регулювання, визначити місце і значення кожної ланки цього механізму в реалізації досягнення стратегічної мети більшовицько-партійного керівництва – подолання релігії і утвердження комуністичного світогляду.

У радянській історико-юридичній літературі фігурувало поняття "механізм радянської соціалістичної держави". При цьому під "механізмом" у вузькому значенні цього слова малася на увазі система лише державних органів, що ототожнювалося з поняттям "державний апарат" – сукупність органів державної влади і управління з їх кадрами, матеріальними та іншими засобами і методами управління. У широкому значенні слова під "механізмом держави" розумілася не лише система державних, але й громадських організацій "разом із керівною силою у цій спільній системі – Комуністичною партією" [13, с. 53–54].

На початку 1920-х років у плані розбудови радянського держапарату виникають різноманітні комітети, комісаріати, відділи, з'являються численні комісії. Було створено, зокрема, і відповідний механізм регулюван-

ня державно-церковних відносин. Складовими цього механізму були комуністична партія, ВУЦВК, НКВС, ДПУ, а також ряд громадських організацій, які на практиці втілювали політику державно-партійного керівництва.

Велика роль у цій багатогалузевій конструкції відводилася *відділу з питань відокремлення церкви від держави*, що був утворений у липні 1920 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР. У червні 1921 р. при ньому створився спеціальний *ліквідаційний відділ*, який очолив І.В.Сухоплюєв і якому були надані досить широкі повноваження: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, положень, об'їзників; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і церкви, міжконфесійних проблем; надання консультативної допомоги із цих питань і т.ін. [2, арк. 7–8]. У цьому процесі українські більшовики використали досвід своїх російських колег – у РСФРР ще в травні 1918 р. при НКЮ був утворений VIII відділ під керівництвом П.О.Красикова, що його завданням була реалізація Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви.

На рівні губерній створювалися відповідні губліквідкоми, до складу яких уходили представники губернських відділів управління НКВС і органів ДПУ УСРР. На місцях робота, спрямована на відділення церкви від держави, покладалася на завідуючих відділами управління НКВС чи їхніх заступників, а також на виконкоми повітових Рад [22, с. 15–17].

У жовтні 1922 р. ліквідвідділ та його місцева мережа були передані Наркомату внутрішніх справ УСРР, який здійснював контроль "за чітким виконанням і проведенням у життя всіма установами розпоряджень і наказів Радянської влади" [1, арк. 202] і який володів більшими можливостями для здійснення репресивних функцій щодо віруючих та церкви. Після переведення до системи НКВС ця структура одержала іншу назву – *відділ культів*.

Поступово при партійних комітетах усіх рівнів створюються спеціальні органи, які покликані були організувати й контролювати антирелігійну пропаганду. У середині 1920-х років вони діяли при губкомах партії, проводили свою роботу відкрито й у різних регіонах називалися по-різному: у Харкові – антирелігійна комісія, на Волині, у Донбасі та Одеській губернії – бюро антирелігійників, у Київській губернії – підвідділ антирелігійної пропаганди тощо [6, арк. 98].

Винятком є комісія Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, яка ще згадується в партійних документах як *Антирелігійна комісія (АК)* або *Всеукраїнська Антирелігійна комісія (ВАК)* і яка була покликана

реалізувати негласні директиви Політбюро ЦК КП(б)У стосовно релігії та церкви. Створена 4 липня 1922 р. як "керівний центр з антирелігійної пропаганди в республіці", ВАК повинна була "здійснювати розкол церкви за класовим, національним і територіальним принципом". У зв'язку з тим, що Антирелігійна комісія була створена при Політбюро ЦК КП(б)У "неофіційно", тобто таємно, місцевим партійним та іншим органам пропонувалося всі матеріали з антирелігійної роботи направляти в підвідділ антирелігійної пропаганди Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У [7, арк. 112]. Коло осіб, яким надсилалися розпорядження та виписки з протоколів комісії для ознайомлення, було вкрай обмежене, адресувалися матеріали персонально, а їх передача іншим особам суворо заборонялася. Виписки й окремі розпорядження потрібно було зберігати в спеціальних особистих справах, ні в якому разі не допускалося використання їх у державному та профспілковому діловодстві, копіювати та робити письмові посилання на рішення комісії також суворо заборонялося [20, с. 146].

Навесні 1925 р. до складу Антирелігійної комісії, яку очолював О.Я.Шумський, входили М.О.Скрипник, А.В.Іванов, В.А.Балицький, Ф.С.Логінов та інші, переважно працівники органів ДПУ та НКВС УСРР (доречно зазначити, що обов'язки відповідального секретаря виконував заввідділом культів НКВС, а головував на засіданнях, як правило, заступник голови ДПУ УСРР).

Аналогічні комісії створювалися і при губкомах партії, маючи у своєму складі посадових осіб губкому партії, прокуратури, відділу внутрішніх справ і, звичайно ж, кількох працівників ДПУ. Із цього часу, як слушно зауважує С.М.Савельєв, духовне життя країни проходить ніби на окупованій території, де окупант – державна ідеологія [21, с. 35].

У зв'язку з реорганізацією губерній в округи й розформуванням губернських комісій із церковних справ рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 19 червня 1925 р. антирелігійні комісії були перетворені у комісії з антирелігійної пропаганди при окружкомах КП(б)У. До їх складу рекомендувалося включати секретарів окружних комітетів партії, завідуючих агітпропами й голів окружних відділів ДПУ. У міру необхідності пропонувалося залучати також до роботи керівників адміністративних відділів НКВС УСРР і окружних відділів культів.

На антирелігійні комісії, які у своїй роботі повинні були дотримуватися "суворої конспірації" [7, арк. 162], покладалися такі завдання: координувати діяльність організацій, що відають "церковною політикою"; спостерігати за правильним проведенням у життя "політичної лінії" відносно різних церковних груп; збирати й аналізувати інформацію про стан релігійного руху в округах; контролювати хід реалізації директив ВАК при

Політбюро ЦК КП(б)У [7, арк. 8]. Активне представництво в комісіях, як всеукраїнського, так і місцевого рівнів, органів ДПУ та характер і зміст прийнятих документів дають підстави погодитися з висновком Н.С.Рубльової, що для того часу було характерне "не лише зрощення партійно-державного керівництва з таємними органами, але й захоплення останніми у ній головних ролей" [19, с. 59].

Із метою подальшого вдосконалення структури органів антирелігійної пропаганди, її централізації як у центрі, так і в регіонах АПВ ЦК КП(б)У згодом ухвалив створити при Агітпропі *підвідділ антирелігійної пропаганди*, який мав три відділення:

1) *відділ масової антирелігійної пропаганди*, у завдання якого входило: загальне керівництво антирелігійною роботою; розробка циркулярів, тезисів, планів та інших матеріалів проведення й визначення характеру антирелігійних кампаній;

2) *відділ методики й підготовки працівників*, який здійснював методичне керівництво антирелігійною пропагандою, створював програми для антирелігійних гуртків і семінарів, складав плани друкування літератури відповідного змісту тощо;

3) *відділ обліку релігійного руху*, що займався вивченням масових релігійних рухів, форм і методів впливу релігійних організацій на населення; дослідженням сектанства та різних релігійних угруповань і виявленням тенденцій їх розвитку [7, арк. 30–31].

Таким чином, хаотичне втручання радянської адміністрації в церковні справи періоду громадянської війни й "воєнного комунізму" невдовзі трансформувалося в побудову та структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин. Саме через такі практичні заходи та узгоджені дії різних гілок влади воєвничне безвірництво в країні зросло до рівня чітко спланованої державної політики.

Зауважимо, що за період із 1918 по 1926 рік в УСРР було прийнято понад 70 різних нормативних актів, які стосувалися становища церкви, різних релігійних організацій та віруючого населення. На місцях відбувалося бездумне виконання вказівок "згори", що несло в собі загрозу адміністрування, грубощів, довільного застосування в душі "революційної правосвідомості" низки інструкцій, обіжників, роз'яснень, які мали статус підзаконних актів, але нерідко тлумачилися як закони [15, с. 264].

Влада намагалася тримати за фасадом Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви таємниці своїх маніпуляцій і прагнення до уніфікації, підпорядкування й оперування віруючими замість цивілізованого співіснування з ними. Через численні таємні й цілком таємні директиви й розпорядження партійних органів на народні маси спрямовувався шквал атеїстичної пропаганди та антицерковної практики.

Для підтвердження вищезазначеного слушними є слова Д.Бурко, який зазначав, що "російсько-більшовицький уряд, захопивши владу, проголосив як на території Росії, так потім і на Україні "свободу віри і Церкви", відділення Церкви від держави і "невтручання" останньої в релігійне життя. У дійсності ж ті його урядові декрети були тільки політикою обману, звичайною пропагандою" [10, с. 28–29].

Критикуючи теорію "атеїстичної держави", сформовану західними дослідниками при аналізі державно-церковних стосунків у післяреволюційній Росії, М.А.Бабій наводить висновки німецького релігієзнавця Ф.Ліба, який у 1928 р. писав, що радянська держава "не дотримується власних законів і не зберігає нейтралітету в релігійній справі, а відкрито підтримує антирелігійну пропаганду" [9, с. 213].

У результаті законодавче унормування відносин держави й церкви в реальному житті виявлялося значною мірою декларативним і аж ніяк не перешкоджало тримати церкву, релігійні організації в залежному від партії та державних структур становищі, давало останнім можливість втручатися в церковні справи, маніпулювати духовенством, спричинювати матеріальну залежність церкви від влади.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі ЦДАВО України), ф. 5, оп. 1, спр. 507.
2. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817.
3. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1216.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 748.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006.
8. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
9. Бабий М.А. Несостоятельность "советологической" концепции "атеистического государства" // Вопросы научного атеизма. – М.: Мысль, 1981. – Вып. 27. – С. 212–232.
10. Бурко Д. Українська Церква під сучасним режимом (1920–1930-ті роки) // Церква і релігія в Україні 50 літ після Жовтневої революції: Зб. доповідей наук. конференції Укр. Вільного Ун-ту в Мюнхені (5–7 липня 1968 р.). – Мюнхен, 1984. – С. 28–64.
11. В.И.Ленин о религии и церкви: Сб. / Сост. Э.Г.Филимонова, И.А.Галицкая. – М.: Политиздат, 1966. – 303 с.
12. Из интервью патриарха Московского и Всея Руси Алексия II // Наука и религия. – 1991. – №4. – С. 6.
13. Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1030-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
14. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970): Пер. з 8-го рос. вид. / За заг.

ред. П.М.Федосєєва і К.У.Черненко. – К.: Політвидав України, 1978. – Т. 2 (1917–1924). – 521 с.

15. Лаврик Г. Правове регулювання державно-церковних відносин: традиція українських урядів періоду національно-визвольних змагань та її радянська альтернатива // Історія релігій в Україні: Праці XI міжнародної наукової конференції, (Львів, 16–19 травня 2001 року) / В.Гаюк та ін. (ред. кол.); Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії та ін. – Кн. 1. – Львів, 2001. – С. 262–266.

16. Одинцов М.И. Государство и церковь: (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.

17. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення в контексті здійснення свободи совісті в 1920–1930 роки // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 28–30 вересня 1994 р. – К., 1996. – С. 36–40.

18. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б.О.Лобовика, Р.С.Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.

19. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 234 с.

20. Савельев С.Н. Протоколы антирелигиозных мудрецов // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе: Межвуз. сб. / Под ред. С.Н.Савельева. – СПб., 1991. – С. 143–154.

21. Савельев С.Н. Бог и комиссары // Социологические исследования. – 1991. – №2. – С. 34–46.

22. Силантьев В.И. Большевики и Православная Церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998. – 232 с.

Р.М.Яушева-Омельянчик

Судьба нежинского минцкабинета

Від редакції. У випуску №8 нашого збірника (1997) була опублікована стаття Р.М.Якушевої-Омельянчик "Доля і трагедія Ніжинського минцкабинету", в кінці якої вона писала: "Де ж тоді Ніжинська колекція? Не повернулася з Німеччини після війни 1941–1945 рр.? Чи, може, казуїстично-більшовицьким чином розпорошена по різних музеям СРСР?"

У новому варіанті статті авторка, залучивши нові документи, намагається точно встановити склад ніжинської колекції та її місцезнаходження.

В поиске документов, касающихся профессиональной деятельности нумизматов Украины, в 1995 г. автором случайно был обнаружен архив считающегося пропавшим минцкабинета Нежинской гимназии имени князя Безбородко в фондах историко-культурного заповедника "Киево-Печерская лавра".